

PRILOG PALEOGRAFIJI RANOKRŠĆANSKIH MOZAIČKIH NATPISA U ISTRI I DALMACIJI

Predmet ovog članka je paleografija ranokršćanskih mozaičkih natpisa na istočnom Jadranu. Ovdje će biti riječ o općim paleografskim karakteristikama, dok će o analizama pojedinih konkretnih epigrafskih tekstova biti riječ drugom prilikom. Mozaici, mozaički natpisi nastali u vremenu od 4. do 6. st. posebno su značajni, jer oni isto kao i objekti čijih su prostora bili sastavni dijelovi, pružaju interesantan i bogat materijal vezan uz razvoj ranokršćanske arhitekture.

Mozaik u vrijeme ranog kršćanstva, a u našim krajevima to uključuje i vrijeme bizantske vladavine, postaje najraširenija umjetnička grana, koja redovito prati arhitektonska kulturna ostvarenja (oratorije, bazilike, baptisterije i dr.). Njime se u obliku izvanredno finih i raznolikih sagova — vrlo često komponiranih od različitih elemenata — pokrivaju površine prostranih podova.¹ Njihov je broj izuzetno velik (posebno u Poreču i u Solinu), a k tome, ne ukrašavaju se više samo podne površine građevine, kao nekada u rimsko-carsko doba, već i zidovi, a osobito apside koje redovito imaju bazilike i druge kršćanske kulturne zgrade. Kršćanski podni mozaik karakterizira uglavnom bogata ornamentika u kojoj sve više mjesta nalaze stilizirani biljni motivi, te uz neke izuzetke gdje je antička tradicija (s životinjskim motivima) prodrila i u nove koncepcije i funkciju podnog mozaika ovakvih građevina.

Samo podrijetlo ranokršćanskog mozaika, kao i uopće umjetnosti tog vremena, ne možemo promatrati odvojeno od kompleksnog fenomena kasnoantičke umjetnosti (izrasla iz antike, ona je preuzela i apsorbirala elemente rimske kulture, ali im je dala svoj sadržaj i smisao).²

Od 4. do 6. st., dakle od prvih znakova propasti Zapadnog rimskog carstva i pokušaja njegove ponovne restitucije, kršćanska je umjetnost, kao posljednji baštinič antičke kulture, prošla sve faze razvoja, od skromnih početaka do zlatnog doba i punog procvata u vrijeme Justinijana.³

Nova je umjetnost u nepuna tri stoljeća ostavila tragove svoje aktivnosti od Antiohije, Libanona, Palestine na istoku, preko Grčke i naših krajeva, Aquileje,

¹ D. Rendić-Miočević, s.v. Mozaik, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 6, Zagreb 1965., str. 169—170.

² M. Šeper, s.v. Antika, Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. 1, Zagreb 1959., str. 109.

³ J. Meder, O ranokršćanskim podnim mozaicima na istočnoj obali Jadrana, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, God. XXVI, Broj 2, Zagreb 1977., str. 41.

Teurnije, Ravenne i dalje prema Zapadu. Već u 1. st. kršćanstvo je na Istoku imalo svoja uporišta, odakle se počelo širiti različitim putovima cijelim carstvom, da bi do 313. god. (Milanski edikt), egzistiralo u uvjetima tajnosti, okupljajući svoje slijedbenike u privatnim kućama ili katakombama, da bi kasnije izašlo iz anonimnosti i doživjelo svoj puni cvat.

Neki autori, podrijetlo ranokršćanskog mozaika izvode iz rimske profane arhitekture, iz onih najreprezentativnijih dijelova kuće — triklinija, tablina i peristilnih dvorišta, koji su redovito bili ukrašeni mozaicima.⁴ Ti prostori su zais-ta mogli poslužiti kao uzor, možda i predložak, kada crkva nakon Milanskog edik-ta podiže brojne građevine. Kršćanska crkva pokazuje mnogo sličnosti u kom-poziciji svojih podova s onima rimske profane arhitekture. I budući da su i jed-ni i drugi izvedeni u tehnici *tessellatuma*, niti u tome nema bitnih razlika. Kao novinu sakralne građevine dobivaju znatne površine mozaičkih natpisa, većinom s tekstom koji spominje donatorstvo pojedinih crkvenih ili drugih lica koji su sudjelovali u izvedbi samog mozaika. Parentium, Pola, Salona, Emona, Celeia, Stobi, Heraclea Lyncestis i Ulpiana pružaju nam brojne primjere istaknutih, jed-va nagoviještenih ili anonimnih donatora («*cuius numen Deus novit*» na natpi-su u Poreču,⁵ te

ν̄ ἐπιτολή[στω]ν ὑπ᾿εἰς εὐχῆς ἐπιτολή[στω]ν | ᾄδον ὁ θεὸς ὅτι οὐκ ἔστιν ἄλλος ἢ ἐγώ[στω]

na natpisu iz Ohrida⁶). Ta pojava anonimnog potpisivanja kršćana koji daju svoj prilog za izgradnju ili uređivanje, česta je pojava na spomenicima ranog kršćanstva. Osim Poreča (T. 4, sl. 1) i Ohrida, javlja se u Solumu, Voskohoriosu, na Rodosu, Aquileji i dr. U bazilici u Voskohoriosu, više je donatora anonimno signiralo svoj prilog, međutim jedan je natpis skoro identičan sa ohridskim.⁷

U Bazilici pet martira u Kapljuču,⁸ najsiromašniji su mozaicima obilježavali svoje grobove, kao u Tabarki⁹ u Sjevernoj Africi, i kasnije u Gradu.¹⁰ Osim mozaika koji su isključivo sepulkralnog karaktera, javljaju se mozaici i votivnog. Grobovi s mozaicima u Africi, koji su otkriveni u velikom broju na cemetერიjima u Alžiru i Tunisu, u unutrašnjosti i u blizini bazilika i memorija, izolirani su u grupama, iznenadujuće podsjećaju na pod u bazilici u Kapljuču. Kao analogiju za baziliku u Kapljuču možemo dati situaciju u grobnoj kapei Bordj-Messaoudi u Tabarki¹¹ gdje je pod kapele homogeniji nego u crkvi u Kapljuču, a mozaički su podovi isključivo sepulkralnog karaktera.

⁴ A. G. McKay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, London 1975., vidi sl. 52, T. 53 i 54.

J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, London 1981., vidi planove 112, 118, te 271 A i B.

⁵ E. Condurachi, *Monumenti cristiani nell'Ilirico*, *Ephemeris Dacoromana IX*, Roma 1940.; A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, Vol. X, Regio X, fasc. II, Parentium, Roma 1934., br. 66, str. 31 i 32.

⁶ V. Bitrakova-Grozdanova, *Starohristijanski spomenici vo Ohridsko*, Ohrid 1975., str. 53.

Ista, *Tri epigrafski prilozi od Ohrid*, *Živa antika XX*, Skopje 1970., str. 163.

⁷ Natpis iz Voskohoriosia glasi:

ὑπ᾿εἰς εὐχῆς ἐπιτολήστων, ᾄδον ὁ θεὸς ὅτι οὐκ ἔστιν ἄλλος ἢ ἐγώ.

Vidi bilj. br. 6.

⁸ *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928., str. 114.

⁹ *Ibid.*, str. 131.

¹⁰ N. Duval, *La mosaïque funéraire dans l'Art Paléochrétien*, Ravenna 1976., str. 76, sl. 37.

¹¹ Vidi bilj. br. 9.

Jedan od najznačajnijih figuralno-epigrafskih mozaika kršćanskog doba u našim krajevima je, danas nestali, solinski mozaik u konsignatoriju,¹² na ulazu u baptisterij gradske episkopalne bazilike, na kojem je bio simboličan prikaz dvaju jelena, kako piju iz kantarosa.¹³ Motiv je izveden u simetričnoj, heraldičkoj shemi s odgovarajućim stihovima iz psalma: »*Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum / ita desiderat anima mea ad Te Deus*« (T. 8, sl. 2). Jeleni afrontrirani oko kantarosa iz Solina, kao i oni iz Zadra¹⁴ ilustracije su 42. psalma, a svrha im je da neofite koji su se spremali na čin krštenja i čin pomazanja ili krizme, pripreme i poduče o novoj vjeri. Ono što se još do nedavno koristilo kao dekoracija sada prelazi u službu liturgije i sve se više vezuje za kršćansko vjerovanje.

Porečki mozaici imaju posebno značenje, jer se većim dijelom nalaze *in situ* u jednom još postojećem bazilikalnom kompleksu. Dok podni mozaici bazilikalnog porečkog kompleksa dočaravaju njegov kronološki razvoj i građevinski rast, a stratigrafijom živo podsjećaju na primjer u pretkršćanskoj Saloni, dotle Eufrazijeva bazilika, nastala u 6. st., sa sačuvanim zidnim mozaicima, naročito u apsidalnom prostoru, daje naslutiti kako su bile ukrašene i druge bazilike tog vremena, barem u većim ranokršćanskim centrima (Saloni i dr.), koje su stradale u vihoru burnih seoba, u osvit srednjeg vijeka.¹⁵ U našoj zemlji skoro u svim ruševinama palača, vila, bazilika i baptisterija, mauzoleja i termi, nađeni su tragovi zidnih mozaika. Rijetko su gdje sačuvani manji fragmenti (Bregovina).¹⁶ I zbog toga je Poreč izuzetan spomenik zidnog mozaika. To je justinijanski stakleni i kameni mozaik sa izvanrednom idejom i formalnom kompozicijom, gdje u procesiji martira biskup Eufrazije, sa bratom Kladijem i nećakom, dariva model crkve Bogorodici na prijestolju (T. 6, sl. 2, detalj). Harmonija boja sa zlatnom pozadinom i skladnost dekorativnog sistema, potpuno su na visini ravenskih remek-djela.

Dakle, tekstovi na mozaicima prate likovne i druge, posebno simboličke prikaze, s kojima su u suvisloj vezi kao tumači vizuelne slike, ali katkada izražavaju i takve (kulturne, sepulkralne i dr.) poruke koje s prikazanim kompozicijama nemaju uzročne veze, osim što ih ove likovnim efektima, geometrijskim ili vegetabilnim ornamentom, najčešće u življoj polikromiji, jače ističu i tvore im pogodne okvire.

Broj mozaika sa natpisom iz ranokršćanskog doba znatno je veći u odnosu na antičke (Nin, Solin). Natpisi koji se javljaju na našim mozaicima, dakle mozaicima iz Istre i Dalmacije, uglavnom su sepulkralnog (Solin — Kapljuč), i vo-

¹² D. Rendić-Miočević, Salonitana Christiana — O solinskom baptisterijalnom kompleksu *catechumenium* ili *consignatorium*?, Zbornik Narodnog muzeja VIII, Beograd 1975., str. 255—264.

¹³ Bull. Dalm., XXVI/1903, T. VII; E. Condurachi, o.c., str. 66.; E. Dyggve, History of Salonian Christianity, Oslo 1951., str. 33, sl. II, 30; CIL III 2673.

¹⁴ C. F. Bianchi, Zara cristiana I, Zara 1877., str. 120—121.; N. Klaić — I. Petricolić, Zadar u srednjem vijeku do 1409., Zadar 1976., str. 118, T. I; M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981., str. 334, tlocrt na str. 333, te T. XXXV; D. Foretić, Jeleni sa zadarskog mozaika, Vjesnik — 09. 02. 1974.

¹⁵ D. Rendić-Miočević, Mozaik . . .

¹⁶ Đ. Mano-Zisi, s.v. Mozaik, Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. 3, Zagreb 1964., str. 502.

tivnog karaktera (Poreč, Pula, Solin).¹⁷ Ostali mozaici s natpisom nose imena osoba,¹⁸ zatim je zanimljiv natpis koji govori o gradnji bazilike iz Solina (T. 8, sl. 3),¹⁹ te mozaik s natpisom, čiji je tekst uzet iz Biblije, kojega smo već spomenuli (T. 8, sl. 2).²⁰

Dosta zanimljiv mozaik s natpisom nađen je u Manastirinama, u narteksu velike crkve, gdje je prvobitno bio postavljen kao podni mozaik. On je ukrašavao grob dječaka, čije ime u tekstu nije navedeno.²¹

Interesantno je napomenuti da se mozaici s natpisima iz Poreča mogu uporediti s mozaicima iz Celja.²² Natpisi su gotovo slično komponirani, a na njima se javljaju ista imena.²³

Natpisi su izvedeni u tehnici mozaika, manje više, sličnog ili različitog sadržaja. Kockice su bile od vapnenca, cigle, cementa ili staklene paste, različite visine. Natpisi izvedeni kapitalom s jakim kurzivnim karakterom, kronološki pripadaju periodima 1. st., kraja 3. i 4. st., dok se u drugom i prvog polovini 3. st. samo izuzetno susreću. Od sredine 3. st. javljaju se greške u natpisima, što je osobito karakteristično za kršćanske natpise o kojima je ovdje riječ.²⁴ Iako su natpisi izvedeni posebnom tehnikom, tehnikom mozaika, ipak postoji određeni red u izvođenju samih natpisa. Termini *ordinatio*, *ordinare* ušli su u upotrebu u paleografskim analizama natpisa, međutim ipak se čini da je taj termin pogodan za označavanje jedne radnje koja je prethodila bilo urezivanju teksta²⁵ ili umetanju mozaičkih kockica, kao što je naš slučaj. Prema tome, *ordinatio* bi mogao označavati radnju koja prethodi urezivanju ili umetanju; ali koja se odnosi na uređenje natpisa, natpisnog polja, nezavisno od ispisivanja slova, određivanja visine slova u redovima, raspored redova i sl. Radnja koja je pritom izvedena, značajna je za paleografska istraživanja. Ordinacija natpisa slijedi u većini slučajeva raspored redova, riječi u redovima, skraćenice i interpunkciju

¹⁷ Primjer votivnog natpisa u mozaiku iz Poreča: *Infan[tius sive tia] et Innoc[entia] ex suo pavimentum basi[lica]e tes[sellaverunt] p[edes]* [...] — vidi T. 1, sl. 1. O tom natpisu vidi: A. Degraasi, o.c., br. 57, str. 26.

Primjer sepulkralnog natpisa u mozaiku iz Marusinca: + *hic p[os]situs] / est Ho[s]sius] / Mater[nus v...] / ex pr[ae]p[os]ito* i ... O tom natpisu vidi: Forschungen in Salona III, Wien 1939., str. 154, br. 24.

¹⁸ Imena osoba koja se javljaju na mozaicima su imena svetaca, svetica, biskupa i arhidakona.

¹⁹ Tekst natpisa glasi: *Nova post vetera / Coepit Synferius / Esychius eius nepos / C(u)m clero et populo fe(cit) / Haec munera / domus C(h)r(ist)e grata / tene*. O tom natpisu vidi: Bull. Dalm. XXVI, 1903.; Bull. Dalm. XXVII, 1904.; E. Condurachi, o.c., str. 10; Forschungen in Salona I, Wien 1917., str. 89; E. Dyggve, o.c., str. 41., sl. II, 16.

²⁰ Vidi bilj. br. 13.

²¹ Forschungen in Salona II, Wien 1926., str. 106, br. 274.

²² V. Höffiller — B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb 1938., str. 31—34.

J. Klemenc, Starokršćanska svetišta v Sloveniji, AV XVIII, Ljubljana 1967., str. 111—135.

B. Djurić, Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije, AV XXVII — 1976., Ljubljana 1977., str. 537.

²³ Imena koja se javljaju u Poreču i Celju su *Ursa*, te *Maximinus* u Celju i *Maximina* u Poreču.

²⁴ P. Petrović, Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, Beograd 1975., str. 67.

²⁵ P. Petrović, o.c., str. 54.

sa nekog predloška, kojim se mozaičar ili klesar služio. Pogreške učinjene u predlošku, vulgarni oblici, skraćivanja i dr., odražavaju se i u natpisu na mozaiku. Pogreške ordinatora nastale kao posljedica nerazumijevanja teksta, otkrivaju ductus i oblik slova u konceptu. Napokon, karakteristike kaligrafskih varijanti kapitale u natpisima, kako u kamenu tako i u mozaiku, u više pojedinosti odražavaju promjene u običnom pismu. Pretpostavljamo da je i kod mozaičkih natpisa, kao i kod natpisa u kamenu, koncept (predložak) bio ispisan običnim pismom,²⁶ pa je dolazilo do prenošenja, transponiranja teksta sa predloška u kapitalu na natpisu, a to je svakako najzanimljivije za paleografska istraživanja. No, ipak moramo primijetiti da su elementi običnog pisma manje prisutni u mozaičkim natpisima. Raspored redova i riječi u redovima manje su podložni izmjenama. O tome govore natpisi uređeni na tzv. »paragrafski način«. Kod ovih natpisa redovi ponekad zahvaćaju cijelu širinu natpisnog polja, ponekad su uvučeni ili izvučeni počeci i krajevi, što uvjetuje specifična tehnika mozaika (T. 1, sl. 1 i 2; T. 2, sl. 1 i 2; T. 3, sl. 1 i 2; T. 4, sl. 1 i 2; T. 5, sl. 1 i 2; T. 6, sl. 1; T. 7, sl. 1 i 2; T. 8, sl. 1—3).²⁷ Brižljivom ordinacijom nastojalo se istaknuti uobičajene formule, odnosno da se u jednom redu izlože određeni podaci o ličnosti koja se u natpisu spominje. Skraćeniice, interpunkcija i vulgarni oblici su vjerovatno isti u predlošku i u natpisu, a promjene koje su nastale mogu se pratiti uz određene karakteristike za pojedina razdoblja, od 1. do 6. st.

FORMALNO-EPIGRAFSKE KARAKTERISTIKE NATPISA

Neposrednom umetanju kockica mozaika prethodilo je uređenje natpisnog polja. Kod mozaičkih natpisa nema uvijek pravilne ordinacije, što je uglavnom karakteristika od polovine 3. st. O mogućnostima za datiranje prema karakteristikama uređenja natpisa bit će riječi nešto kasnije. *Formule* — koje se javljaju na natpisima, osobito na kršćanskim, bile bi ove: *cognomen*,²⁸ titula,²⁹ veličina (ako je votivni natpis),³⁰ domicil (javlja se vrlo rijetko),³¹ *vixit annis* (*tantum* — ukoliko je sepulkralni), te različiti epiteti.³² Formula koja je karakteristična za kršćanske natpise u kamenu, a javlja se i na mozaičkim natpisima je *depositus in pace, hic positus*.³³

D.M. (*Dis manibus*) — javlja se na rimskim spomenicima u 1. st. n. e., dok se u provincijama javlja krajem 1. st. Kao skraćeniica se upotrebljava od 2. st. Ova se formula na našim mozaičkim natpisima ne javlja.

²⁶ P. Petrović, o.c., str. 55.

²⁷ Vidi također E. Dyggve, *Recherches à Salone I*, sl. 114, 115, 121 i 122.

²⁸ Cognomeni koji se javljaju na našim mozaicima su npr.: *Bassinus, Castus, Eufrasius, Ianuarius, Innocentius, Laurentia, Theofrastus, Successa, Pascasta, Memorius, Ursa, Synferius*, i dr.

²⁹ Titule koje se javljaju su npr.: *archidiaconus, diaconus, episcopus, magister puerorum, lector* i dr.

³⁰ Veličina je izražena npr.: *p(edes) C; pedis centum fecerunt; fecit pedes XX; ped(es) CCL* itd.

³¹ Domicil se javlja samo jednom i to na natpisu iz Kapljuča, ... *civis Savien[sis]*. Vidi *Recherches I*, o.c., str. 120.

³² Epitet koji se javio na mozaiku iz Poreča glasi: *v(i)r religi(osus)*. O tim mozaicima iz franjevačke crkve u Poreču vidi: A. Degrassi, o.c., br. 183—186.; M. Prelog, Poreč, grad i spomenici, Beograd 1957., str. 189, bilj. br. 41.

³³ Vidi bilj. br. 17.

Skraćivanje se također javlja vrlo rano, a znači uštedu i ograničenje u materijalu i prostoru, kao i vremenu. Često se javlja skraćivanje suspenzijom. Od 1. do 6. st. skraćivanja suspenzijom se koriste gotovo ravnomjerno. Riječ je u skraćenicama označena prvim slovom ili slogom (vokalom ili konstantom); ali ima primjera gdje se riječi skraćuju suspenzijom poslije više prvih slova ili slogova, npr. *f(ecit)*, *fec(it)*, itd.

Skraćivanje kontrakcijom se također javlja (tu dolazi do redukcije pojedinih vokala ili cijelih riječi), npr. *f(e)c(it)*, *p(e)d(es)*, itd. U našim primjerima radi se o kombinaciji suspenzije i kontrakcije, s obzirom da je skraćunica učinjena uvijek od prvog slova.

Što se tiče datiranja po skraćenicama, zanimljivo je da se od sredine 3. st. skraćivanja vrše rijetko, što je slučaj i sa većim brojem kršćanskih natpisa,³⁴ no na mozaicima se natpisi ipak krata.

Ligature — spojena slova u natpisima, upotrebljavale su se radi uštede u ograničenom i skupom prostoru. U galske i germanske oblasti prodiru početkom 1. st. n. e., dok se u 2. st. počinju upotrebljavati u objema Panonijama, Daciji, Noriku, Dalmaciji, Britaniji i sjevernoj Africi.³⁵ Razlikujemo dva tipa ligatura: spoj, *nexus* dvaju ili više slova pri čemu su pojedine crte zajedničke za dva slova u ligaturi, te monogram, kombinacija dvaju slova urezanih na mjestu koje zauzima jedno slovo. Bliske monogramu su i kombinacije dvaju ili više slova nejednakog modula, urezanih ili umetnutih jedno pored drugog pri dnu, u sredini ili pri vrhu reda. To vidimo na primjerima iz Poreča: CLAVDA, HONOR'A, RELGIOSA,³⁶ te iz Pule: CoMM²MORATIONE.³⁷ Najčešće su ligature od dva spojena slova i to: ET, AV, AE, AN, MA, ME, NE. Na našim mozaicima ligatura se javlja u kombinaciji slova M i E, te N i E. Na natpisu iz Poreča ligatura se javlja u kombinaciji slova M i E, FEMENA, a na natpisu iz Pule u kombinaciji slova N i E, CoMM²MORATIONE. Znaci za rastavljanje (interpunkcija) su različiti. To su polukružni, kružni, trouglasti znaci, zatim razne nejednake crtice različitih dužina koje se spajaju, te *hederae* u brojnim varijantama. Na mozaičkim natpisima najčešći su kružni urezi, odnosno kvadratični, vjerojatno zbog specifičnosti materijala (T. 1, sl. 1 i 2; T. 2, sl. 1).

³⁴ A. Degrassi, o.c., str. 27, br. 59; str. 28, br. 61, itd.

³⁵ P. Petrović, o.c., str. 87.

³⁶ A. Degrassi, o.c., str. 42, br. 87.

³⁷ B. Forlati Tamaro, *Inscriptiones Italiae*, Vol. X, regio X, fasc. I, Pola et Nesactium, Roma 1947, str. 207, br. 550.

UREĐENJE TEKSTA

»Paragraphio« — uređenje teksta, naročito se njeguje u Rimu u 2. st. pr. n. e. i 1. st. pr. n. e. Slogovi jedne riječi ne prenose se iz jednog reda u drugi red. Postoji simetričan raspored redova u natpisu. Međutim, kod kršćanskih natpisa javlja se potpuno odsustvo normi u ordinaciji, pa redovi teku kontinuirano do granice koje dozvoljavaju ivice. No, ipak se čini da se ordinacija kod mozaičkih natpisa ipak više poštiva, nego na natpisima u kamenu. Često se kod kršćanskih natpisa na početku javlja križ (kod naših natpisa, također)¹⁴ (T. 7, sl. 2), te Kristov monogram u sredini. Formule se javljaju, kao i skraćnice. Ligature su na kršćanskim natpisima dosta rijetke (na našim mozaicima javljaju se dva puta). Legirana se slova često upotrebljavaju krajem 2. st., te tijekom prva tri desetljeća 3. st. Vrlo složene ligature služe i kao elemenat dekoracije u natpisu (na našim natpisima ih nema). *Hederae distinguentes* upotrebljavaju se od najstarijih natpisa 1-2. st. gotovo ravnomjerno do kršćanskih natpisa. Kod nas se javljaju na dosta mozaičkih natpisa. Skraćnice koje se javljaju najčešće na našim mozaicima: *f(ecerunt)*, *mag(ister) puer(orum)*, *p(edes)*, *fa(mula)*, *f(e)c(it)*, *p(e)d(es)*, *p(ro) sa(lu)te*, *fec(erunt)*, *diac(oni)*, *ped(es)*, *fec(it)*, *s(an)c(tu) s(an)c(tu)s*, *arc(hidiaconus)*, *lect(or)*, *ep(iscopu)s*, i dr.

TIPOVI SLOVA

Slovo A se u natpisima 1., pa i 2. st. javlja kao asimetrično slovo sa nejednakim kosim crtama, bez serifa na krajevima (serifi: kratki horizontalni, trouglasti, kosi ili obli završeci pojedinih crta slova, nisu samo osobitost natpisa u kamenu, već se javljaju i u natpisima u drugim materijalima, pa tako i u mozaiku). Početkom 3. st. pojavljuje se oblik slova A čije su crte podjednake, ali su krajevi naglašeni horizontalnim serifima. Tijekom 3. st. slovo A se javlja sa poprečnom crtom horizontalno urezanom u gornjoj polovici slova. Krajem 3. i početkom 4. st. slovo A se javlja sa kosom i izlomljenom na dolje poprečnom crtom, te serifima.

U kršćanskim natpisima slovo A je asimetrično, sa kosom ili izlomljenom poprečnom crtom. Taj tip slova javlja se na našim mozaicima od 4. do 6. st. u Poreču, Pulji, Solinu i Kapljuču.

¹⁴ Vidi bilj. br. 17.

B

U osnovnoj formi slovo B ne pokazuje specifičnosti za preciznije datiranje. Na našim mozaicima javlja se izvedeno pravilno.

CC

U natpisima iz 1. i 2. st. slovo C pokazuje isti oblik, dakle određenu stabilnost u formi: plitak luk i otvorene krajeve. Krajem 2. st. javlja se dublji luk, koji je karakterističan i za 3. st., samo što su krajevi povijeni prema unutra. Krajem 3. i tijekom 4. st. slovo C ima često nepravilno izvedeni lučni urez, nesimetričan, različite dubine, sa krajevima jače povijenima prema unutra. Ponekad je luk plitak pa su i krajevi otvoreni.

CC

CCC

D D

Slovo D ne pokazuje osobitosti. U ranijim stoljećima izvedeno je sa tri poteza. Sredinom 3. st. izvedeno je sa dva poteza, kao i u 4. st.

EE

EE

EE

E

Slovo E u natpisima 1. st. izvedeno je sa vrlo kratkim poprečnim crtama podjednake dužine, bez naglašenih krajeva. Početkom 2. st. javlja se isti oblik slova, no kasnije se javlja oblik slova sa poprečnim crtama umjerene dužine, također podjednake, ali naglašene na krajevima plićim serifima. Te karakteristike se javljaju i u 3. st., no s tom razlikom što su serifi vertikalni i kraći. Od trećeg desetljeća 3. st. pa sve do kršćanskih natpisa slovo E ima poprečne crte nejednake dužine (pri čemu je srednja najkraća), završene vertikalnim serifima. U kršćanskim natpisima ponekad su paralelno upotrebljavani oblici slova E sa kratkim poprečnim crtama naglašeni na krajevima dužim vertikalnim serifima, i polukružno tzv. »uncijalno« E. Taj oblik slova javlja se u Marusincu, ali bez serifa na krajevima (T. 7, sl. 2).

FF

FF

FF

Slovo F je također u 1. st. urezano sa kratkim poprečnim crtama podjednake dužine, bez naglašenih završetaka. U 2. st. poprečne crte su umjerene dužine, podjednake, ponekad sa troglastim serifima. Primjeri iz 3. st. zadržavaju karakteristike prethodnog razdoblja, međutim javljaju se oblici koji pokazuju jači kurzivni utjecaj. Krajem 3. i u 4. st. slova imaju duže i nejednake poprečne crte. Katkada su krajevi vertikalne haste naglašeni horizontalnim serifima. U Poreču i Puli javlja se oblik slova koji ima ukošene poprečne crte, nejednake dužine (T. 3, sl. 1; T. 7, sl. 1).

GG

Slovo G u kršćanskim natpisima, ima drugu crtu lučno spuštenu na dolje. To slovo se u odnosu na druga slova rijetko javlja na našim mozaicima (T. 1, sl. 1; T. 6, sl. 1).

LL

LL

LL

Slovo L se u 1. st. javlja sa kratkom horizontalnom drugom crtom, bez naglašenih završetaka, te sa drugom crtom, također kratkom i horizontalnom, koja je završena plićim kosim serifom na gore. U 2. st. je situacija također ista, samo je druga crta umjerene dužine. U 3. st. je druga crta duža, završena istaknutim kosim serifom na gore. Krajem 3. st. i u 4. st. druga crta je spuštена koso na dolje. Isti oblik je karakterističan i za kršćanske natpise (T. 3, sl. 2; T. 5, sl. 2; T. 7, sl. 1).

MM

MM

MM

NN

NN

OOO

PP

PP

P

Q

RR

RR

RR

SS

SS

SS

SS

Slovo M se javlja u 1. i u 2. st. u različitim varijantama. Slovo se javlja razvučeno, sa kosom prvom i četvrtom crtom; druga i treća crta su također kose i spajaju se na donjoj liniji reda. Oko sredine 3. st. prvi puta se pojavljuje oblik slova M sa vertikalnom prvom i četvrtom crtom, pri čemu je spoj druge i treće crte iznad donje linije reda. Taj tip slova javlja se i u kršćanskim natpisima (Pula, Solin).

Oblik slova N je uglavnom konstantan u natpisima od 1. do 4. st. Prva i treća crta su vertikalne. Rijetki su primjeri gdje su ove crte kose, no takvi oblici nastali su kurzivnim utjecajem. Ponekad se javlja oblik slova sa drugom crtom nešto kraćom, odnosno ona polazi od prve crte nešto niže. Ova »skraćena« druga crta karakteristična je za kršćanske natpise. Karakteristika kasnijih oblika slova N je naglašavanje početaka i krajeva vertikalnih crta dužim horizontalnim i slomljenim serifima (Poreč, Pula, Solin).

U našim natpisima slovo O je različitog oblika: kružnog, ovalnog i nepravilno izduženog oblika.

Slovo P se u 1. st. javlja sa plitkim i dubljim lučnim urezom, završenim, odmaknuto od vertikalne haste. Ponekad se javlja i zatvoreno P. U 2. st. lučna crta je dublja, te je češće otvorena, nego zatvorena uz vertikalnu hastu. Otvoreno slovo P javlja se i u natpisima 3. st., ali više prevladava zatvoreni oblik. Zatvoreni tip slova P je karakterističan i za kršćanske natpise, ali oblik čija je lučna crta vrlo kratka i uska, zatvorena u gornjoj trećini vertikalne haste.

Slovo Q na našem se mozaiku javlja kao naopako slovo P.

Slovo R je u 1. st. konstruirano od otvorenog slova P, kojemu je dodana kosa crta na dolje. Javljaju se različite varijante slova R. Sredinom 3. st. javlja se kurzivno R, čija treća crta ne dostiže donju liniju reda. Također se javljaju oblici slova sa koso na dolje spuštenom trećom crtom i krajevima naglašenim trouglastim i horizontalnim serifima. Kršćanski natpisi pokazuju određenu specifičnost. Druga crta je plitka i zatvorena u gornjoj trećini vertikalne haste, a treća crta je duga i spuštena koso na dolje (T. 4, sl. 1, T. 8, sl. 1, 2, 3).

Slovo S se u 1. st. javlja sa lučnim crtama podjednake visine i širine, sa otvorenim krajevima i bez naglašenih završetaka. Nekad su lučne crte nejednake visine, te je slovo nagnuto naprijed. To su karakteristike koje se javljaju i u 2. st., samo su krajevi blago povijeni prema unutra. U 3. st. javljaju se na krajevima serifi, koji naglašavaju zatvorenost slova. Serifi su katkada kosi i duži, a to se javlja u natpisima krajem 3. i početkom 4. st., te na kršćanskim natpisima. Kod nekih kršćanskih natpisa lučne crte su nejednake visine, a krajevi su jako povijeni prema unutra. Na našim mozaicima slovo S se javlja u različitim varijantama, sa serifima, kao i bez njih.

Slovo T u 1. st. se javlja sa kratkom horizontalnom poprečnom crtom, bez naglašenih završetaka. Taj oblik se javlja i u 2. st. Sredinom 2. st. kao i u 3. st. slovo T se javlja sa poprečnom crtom, koja je nešto duža, te sa krajevima naglašenim kosim serifima na dolje. Sredinom 3. st. javlja se oblik slova sa ukošenom poprečnom crtom. Većih razlika nema niti krajem 3. st., niti početkom 4. st. U kršćanskim natpisima, kao i na našim primjerima slovo T se javlja sa serifima.

Slovo V se u 1. st. javlja sa kosim crtama, pa je uslijed toga asimetrično. Ponekad je jedna ili druga crta lučno povijena. U 2. st. se javlja simetrično slovo, sa kosim crtama podjednake dužine. Ponekad su krajevi kosih crta naglašeni horizontalnim kraćim serifima prema van. To se javlja i u 3. st., kao i u 4. st. U kršćanskim natpisima ima primjera gdje su kose crte spojene pri dnu iznad donje linije reda. Krajevi su tada naglašeni lučnim i izlomljenim serifima.

Slovo X se krajem 3. st. javlja sa kosim crtama koje se sjeku pod pravim uglom, dok su im krajevi naglašeni horizontalnim serifima. U natpisima starijim od polovine 3. st. kose crte se sjeku pod oštrim uglom (T. 7, sl. 2).³⁹

Nakon analize pojedinih oblika slova, na kraju bismo mogli zaključiti, da se samo oblicima slova ne mogu datirati mozaici, jer se pojedina slova ponavljaju kroz vremenski period od 1. do 6. st., te da se samo zajedničkom analizom i obradom natpisa, samih mozaika i arhitekture mogu datirati naši spomenici.

³⁹ P. Petrović, o.c., str. 109—120.

BIBLIOGRAFIJA

- Bianchi, C. F., *Zara cristiana I*, Zara 1877.
- *** Biblija, Zagreb 1968.
- Bitrakova-Grozdanova, V., *Starohristijanski spomenici vo Ohridsko*, Ohrid 1975.
- Ista, *Tri epigrafski prilozi od Ohrid*, *Živa antika XX*, Skopje 1970., str. 159—165.
- Bovini, G., *Ravenna, An art city*, Ravenna 1969.
- Brusin, G., *Aquileia e Grado*, Padova 1956.
- Bulić, F., *Die Basilica urbana von Salona*, *Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission IV*, Wien 1906., str. 283—306.
- Isti, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l'a 1902*, *Bull. Dalm. XXVI*, 1903., str. 33—106.
- Isti, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli anni 1903 e 1904*, *Bull. Dalm. XXVII*, 1904., str. 121—154.
- Isti, *Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij*, *Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva*, Zagreb 1925., str. 95—246.
- Buzov, M., *Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom na istočnom Jadranu (u Istri i Dalmaciji)*, magistarska radnja, Zagreb 1980.
- Condurachi, E., *Monumenti cristiani nell'Ilirico*, *Ephemeris Dacoromana IX*, Roma 1940.
- Cumont, F., *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1966.
- Cerškov, E., *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969.
- Degrassi, A., *Inscriptiones Italiae*, vol. X, regio X, fasc. II, *Parentium*, Roma 1934.
- Deperis, P., *Parento cristiana, Atti e mem.*, vol. XIV, fasc. 3—4, *Parento 1898*, str. 395—539.
- Dyggve, E., *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
- Duval, N., *La mosaïque funéraire dans l'Art Paléochrétien*, Ravenna 1976.
- Djurić, B., *Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije*, *Arheološki vestnik XXVII* — 1976., Ljubljana 1977., str. 537—625.
- Farioli, R., *Pavimenti musivi di Ravenna Paleocristiana*, Ravenna 1975.
- Foretić, D., *Jeleni sa zadarskog mozaika*, *Vjesnik* — 09. 02. 1974.
- Forlati Tamaro, B., *Inscriptiones Italiae*, vol. X, regio X, fasc. I, *Pola et Nesactium*, Roma 1947.
- *** *Forschungen in Salona I*, Wien 1917., II, Wien 1926., III, Wien 1939.
- Grabar, A., *Le premier Art Chrétien (200—395)*, Paris 1966.
- Isti, *L'âge d'or de Justinien — De la mort de Théodose à l'Islam*, Paris 1966.
- Hoffiller, V. — B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938., str. 31—34.
- Klaić, N. — I. Petricolić, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976.
- Klemenc, J., *Starokršćanska svetišta v Sloveniji*, *Arheološki vestnik XVIII*, Ljubljana 1967., str. 111—135.
- Leclercq, H., *Manuel d'archéologie chrétienne*, Paris 1907.
- Mano-Zisi, B., s.v. *Mozaik*, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 3, Zagreb 1964., str. 500—502.
- Isti, *Prolegomena uz probleme kasnoantičkog mozaika u Ilirikumu*, *Zbornik radova Narodnog muzeja*, 2, Beograd 1959., str. 83—109.

- Mano-Zisi, Đ.* — *J. Wiseman*, Explorations archéologiques à Stobi 1970., *Archaeologia Jugoslavica* XII, Beograd 1971., str. 15—33.
- Marušić, B.*, Kasnoantička i bizantinska Pula, Pula 1967.
- Isti, Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću, *Arheološki vestnik* XXIX, Ljubljana 1978., str. 549—572.
- McKay, A. G.*, Houses, Villas and Palaces in the Roman World, London 1975.
- Meder, J.*, O ranokršćanskim podnim mozaicima na istočnoj obali Jadrana, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, God. XXVI, Broj 2, Zagreb 1977., str. 36—44.
- Menis, G. C.*, I mosaici cristiani di Aquileia, Udine 1965.
- Mirković, L.*, Mozaici Eufrazijske bazilike u Poreču, *Zbornik Narodnog muzeja* V, Beograd 1967., str. 195—216.
- Molajoli, B.*, La basilica Eufrasiana di Parenzo, Parenzo 1940.
- Oakeshoff, W.*, The Mosaics of Rome, From the Third to the Fourteenth Centuries, London 1967., prijevod: Mozaici Rima, Od trećeg do četrnaestog veka, Beograd 1977.
- Petrović, P.*, Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, Beograd 1975.
- Plesničar-Gec, Lj.*, La città di Emona nel Tardoantico e suoi Ruderer Paleocristiani, *Arheološki vestnik* XXIII, Ljubljana 1972., str. 367—375.
- Pogatschnig, A.*, I recenti scavi nella Basilica Eufrasiana, *Atti e mem.*, vol. XVII, fasc. 3—4, Parenzo 1901., str. 404—414.
- Prelog, M.*, Poreč, grad i spomenici, Beograd 1958.
- Isti, Mozaici Poreča, Jugoslavija — Umetničke mape 18, Beograd 1959.
- *** *Recherches à Salone* I, Copenhagen 1928., II, Copenhagen 1933.
- Rendić-Miočević, D.*, s.v. Mozaik, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, Zagreb 1965., str. 169—170.
- Isti, *Salonitana Christiana* — O solinskom baptisterijalnom kompleksu *catechumenum* ili *consignatorium*?, *Zbornik Narodnog muzeja* VIII, Beograd 1975., str. 255—264.
- Roberti, M. M.*, Il Duomo di Pola, Pola 1943.
- Suić, M.*, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981.
- Šašel, A. i J.*, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, *Situla* 5, Ljubljana 1963.
- Šeper, M.*, s.v. Antika, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 1, Zagreb 1959., str. 108—110.
- Šonje, A.*, Predeufrazijske bazilike u Poreču, *Zbornik Poreštine* I, Poreč 1971., str. 219—264.
- Isti, Arheološka istraživanja na području Eufrazijske bazilike u Poreču, *Jadranski zbornik* 11/1966—1969, Rijeka—Pula 1969., str. 249—281.
- Tavano, S.*, Aquileia, Guida dei monumenti cristiani, Udine 1977.
- Testini, P.*, *Archeologia cristiana*, Roma 1958.
- Zovatto, P. L.*, *Mosaici paleocristiani delle Venezie*, Udine 1963.
- Ward-Perkins, J. B.*, *Roman Imperial Architecture*, London 1981.
- Wiseman, J.* — *Đ. Mano-Zisi*, Excavations at Stobi, 1970, *Amer. Jour. Arch.*, 75/1971., No. 4, str. 395—411.
- Wiseman, J.*, Stobi, Vodič kroz antički grad, Beograd 1973.

Marija BUZOV

A CONTRIBUTION TO THE PALEOGRAPHY OF MOSAIC INSCRIPTIONS
IN ISTRIA AND DALMATIA

Summary

The archeological patrimony of mosaic inscriptions in Istria and Dalmatia provides us an opportunity for studies of the structure of the population, its origin, occupations, paleography, and a number of other facts. However, conclusions from inscriptions can sometimes be one-sided if one does not take into account the archeological context of the regions they come from. Ancient floor mosaics with accompanying inscriptions are rather rare in this region (Nin — Aenona, Solin — Salona), while the number of such mosaics from the early Christian period is significantly greater throughout Yugoslavia. These appear in Poreč (Parentium), Betika near Barbariga, Pula (Pola), Solin (Salona), Grohote on the island of Solta (Solentia), Ohrid (Lychnidus), Heraclea Lyncestis, Stobi (Gradsko), Celje (Celeia), Ljubljana (Emona), and Ulpiana (Gračanica) (see map). The mosaic in early Christian times became a leading variety of artistic expression, serving particularly for the pleasure of the masses, and it was available to all, judging by the large number of purchasers and donors. The mosaic reached its culmination at this time, both in size and in the number constructed. In early Christian mosaics, particularly at the end of the 4th and beginning of the 5th century, the composition becomes more independent; the emblem almost disappears, and variously decorated smaller fields are grouped together directly into a larger whole. These fields usually bear inscriptions mentioning their donors, who are of local, Eastern, or Greek origin, from outstanding individuals to humble insignificant citizens. During the 6th century there are new changes in the composition of pavements; the formation of a middle strip in the central nave with very simple pattern, as compared with the lateral ones in the same nave, serves to accentuate an axial rosette with an inscription.

The mosaic inscriptions are very interesting for their varied content. Most are votive (Pl. 1, fig. 1, 2; Pl. 2, fig. 1, 2; Pl. 3, fig. 1, 2; Pl. 4, fig. 1, 2; Pl. 5, fig. 1, 2; Pl. 6, fig. 1, 2; Pl. 7, fig. 1; Pl. 8, fig. 1) or sepulchral (Pl. 7, fig. 2); sometimes they tell about the building of the basilica (Pl. 8, fig. 3), sometimes bear names of persons or a Bible text (Pl. 8, fig. 2). Texts on mosaics accompany figurative and other, especially symbolic, representations and explain or interpret these, but sometimes express messages (religious, sepulchral etc.) having no direct connection with the visual compositions, which merely serve to accentuate and frame the words with artistic effects, geometric or plant ornamentation, most often in lively polychrome.

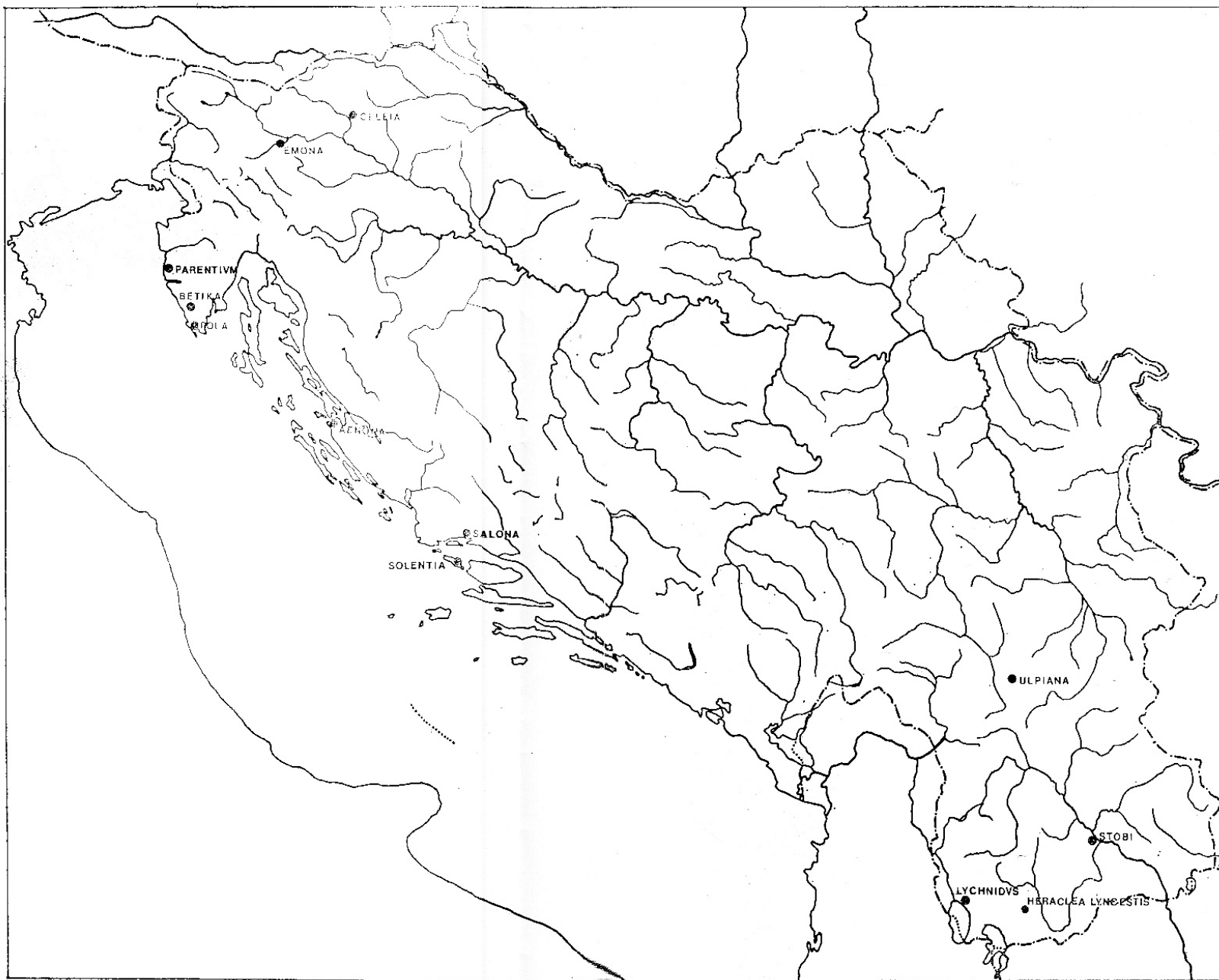
The formal-epigraphic characteristics of inscriptions on stone appear also in mosaics. The formulae appearing in mosaic inscriptions are: cognomen, title, size (for votive inscriptions), domicile, and epithets. Various abbreviations appear, suspensions or contractions. In our examples the two are combined. Ligatures are also found in our mosaics, in Poreč joining the letters M and E, in Pula joining N and E. Monograms do not appear, but similar to them is the composition of two or more letters of different sizes, one cut or laid next to the other at the bottom, middle, or top of the line (Poreč, Pula). Separation signs (punctuation) on mosaic inscriptions are round or square marks, probably because of the nature of the material.

Although Christian inscriptions sometimes show a complete lack of norms in ordination, so that the lines run continuously as far as the presence of edges permits, we must stress that mosaic inscriptions still respect ordination, if sometimes unevenly, more than stone inscriptions do. We presume there was an established order for writing inscriptions in mosaics as well. The terms *ordinatio*, *ordinare* have come to be used for paleographic analyses of inscriptions, but they seem appropriate

for denoting an activity which preceded the inscribing of a text or the laying of mosaic tiles. This would be the layout of the space for the inscription, independent of the formation of the individual letters; it would include the determination of the height of letters in the line, the layout of the lines etc. The ordination of an inscription in most cases agreed with the arrangement of lines of words in a line, of abbreviations and punctuation in a model used by the mosaic maker. Errors in the model, vulgar Latin forms, shortenings etc. are reflected in the inscription in the mosaic. We presume that for mosaics, as for stone inscriptions, the model was written in normal handwriting and was transcribed into capital letters in the inscription. Elements of normal writing seem less well represented in mosaic inscriptions.

Letter shapes typical for our mosaics are: an asymmetrical A with a slanting or broken cross stroke (Pl. 7, fig. 1 and 2), appearing from the 4th to the 6th century in Poreč, Pula, Solin, Kapljuč; a semicircular »uncial« E without serifs at the ends in Marusinac (Pl. 7, fig. 2); an F with slanted cross strokes (Pl. 7, fig. 1); an L with a short slanting downward stroke (Pl. 7, fig. 1; Pl. 5, fig. 2); M and N with serifs in various variants; Q like a reversed P (Pl. 8, fig. 2); and a characteristic R, with a small second stroke closed in the top third of the vertical bar, while the third stroke is long and slants downward (Pl. 7, fig. 2).

After an analysis of letter forms and formal-epigraphic characteristics of inscriptions, it becomes clear that mosaic inscriptions cannot be dated by letter forms and general characteristics alone, since particular forms and characteristics appear throughout the period from the 1st to the 6th century. Our monuments can be dated only by a combined analysis and study of the mosaics, inscriptions, and architecture, since these are all components of the complex phenomenon of late antique art.

sl.1

sl.2

sl. 1 i 2 Poreč, Prva bazilika — podni mozaici srednje dvorane, 4. st.

sl.1

sl.2

sl. 1 Poreč, Prva bazilika — podni mozaik srednje dvorane, 4. st.

sl. 2 Poreč, Prva bazilika — podni mozaik južne dvorane (*martyrium*), 4. st.

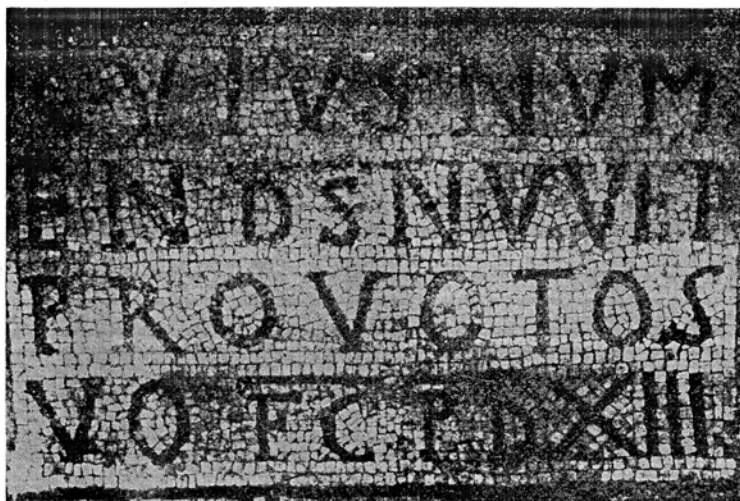

sl.1

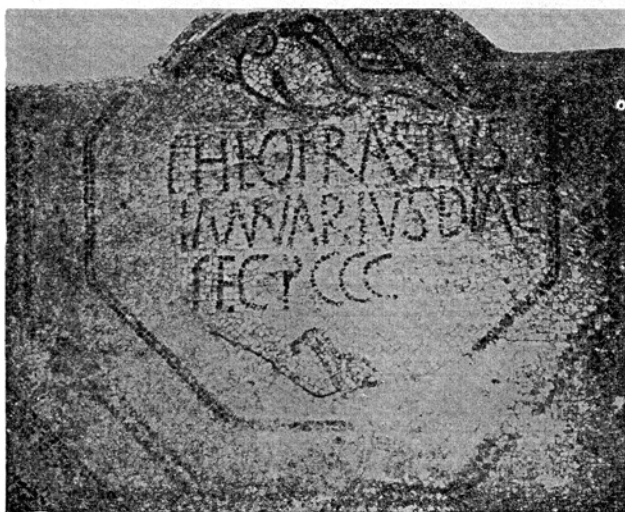

sl.2

sl. 1 i 2 — Poreč, Prva bazilika — podni mozaici južne dvorane (*martyrium*), 4. st.

sl.1

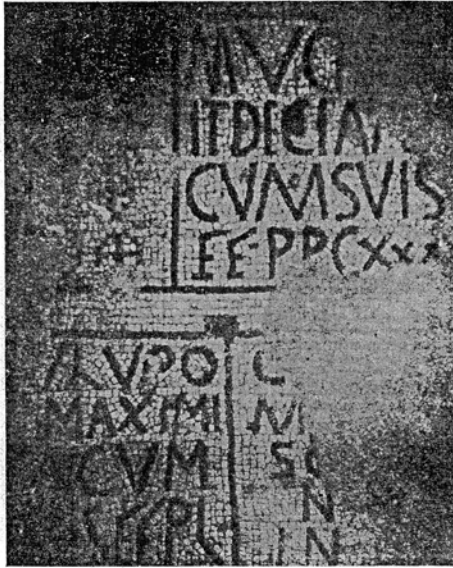

sl.2

sl. 1 i 2 Poreč, Podni mozaici Predeufrazijske bazilike, 5. st.

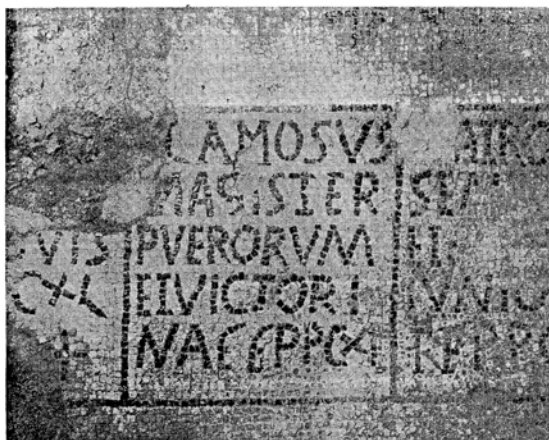
sl.1

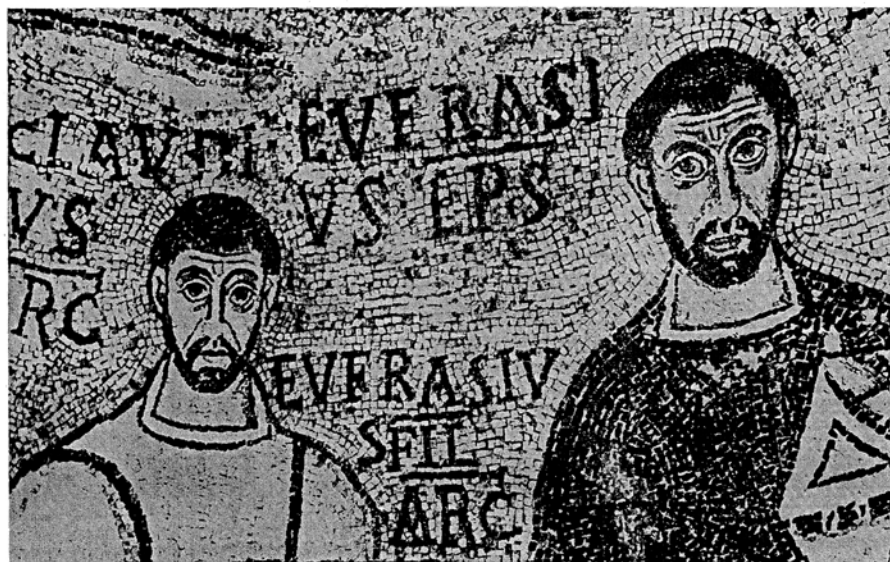
sl.2

sl. 1 i 2 Poreč, Podni mozaici Predeufrazijevske bazilike, 5. st.

sl.1

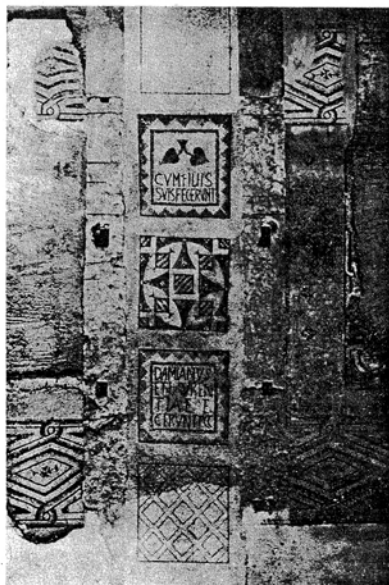

sl.2

s.l 1 Podni mozaik Predeufrazijske bazilike, 5. st.

sl. 2 Poreč, Eufrazijana, Apsidalni mozaik — detalj s likovima biskupa Eufrazija i arhidakona Klaudija, 6. st.

T.6

T.7

sl.1

sl.2

sl. 1 Pula, Katedrala — podni mozaici ispred prezbiterija, 6. st.
sl. 2 Solin, Marusinac — memorija, detalj mozaika, 5. st.

sl.1

sl.2

sl.3

- sl. 1 Solin, Kapljuč — Bazilika pet martira, polje br. 16, 5. st.
 sl. 2 Solin, mozaik s natpisom iz prostoriije zapadno od Baptisterija
 (catechumeneum ili consignatorium?), detalj, 5. st.
 sl. 3 Solin, mozaik s natpisom iz Bazilike urbane, detalj, 5. st.